

ԳԵՎՈՐԳ ԿԱԿԱԲԵՆՑ ԳՈՐԵՑԻ (ԺԸ ԴԱՐ) ԵՎ ՆՐԱ ՏԱՂԵՐՆ ՈՒ ՃԱՌԵՐԸ

Ինչպես հայտնի է, վրաց աղբյուրները, սկսած ԺԱ—ԺԲ դարերից, երբեմն արձագանքել են վրաստանի ֆեոդալական միապետության և վասալության հայոց Արծրունյաց տան և Վանի (իմա՝ Աղթամար) կաթողիկոսական Աթոռի փոխհարաբերություններին:

Օրինակ, ԺԱ դարի պատմիչ Սմբատ՝ Դավթի որդին, իր «Քարթլիի մատյան» կոչված երկում, ի միջի այլոց, նշում է, թե ինչպես վրաց Բագրատ Դ արքայի օրոք (1027—1072), 1046 թ., «զի մայր նորա [Մարիամ] զուտոր էր Սեմեֆեբիմայ հայոց արքայի¹, ետուն զբաղաքն Անի բնակիչք նորա ի թագուհի Մարիամ²»:

«Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» երկի անանուն հեղինակը, որը Թամար թագուհու (1184—1213) պալատական պատմիչն էր, խոսելով սույն թագուհու օրոք, հավանական է 1197—1204 թվականներին, Թբիլիսիում կայացած վրաց-հայկական համատեղ եկեղեցական ժողովի մասին, նշում է, որ այդ ժողովին, ի թիվս այլ անձնավորությունների, ներկա էին «կաթողիկոսն Վանայ (իմա՝ Աղթամար—Լ. Մ.—Բ.)»³

1 Ընդգծումը այստեղ և ստորև բոլոր մեջբերումներում մերն է— Լ. Մ.—Բ.:

2 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ա, Երևան, 1934, էջ 206—207:

3 Այդ ժամանակվա Աղթամարի գահակալի անունը վրաց պատմիչը չի տալիս: Ըստ հայ աղբյուրների և այն անհայտ է (Մեսրոպ վրդ. Մախուրյանց, «Հաւարարան կաթողիկոսաց Աղթամարայ», էջմիածին, 1916, Ներսես վրդ. Ալիկյան. «Դաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ» («Ազգային մատենադարան», 22), Վիեննա, 1920, Մաղաֆիա արքեպիսկ. Օրմանյան, «Ազգապատմ», Գ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 22Ա:

նաև հայոց եպիսկոպոսներն⁴ ու վարդապետները⁵:

ԺԶ դարի անգլիացի վաճառական և ճանապարհորդ Քարդոֆայդը, որը 1590-ին այցելել է Արևելք, Զուղայի բնակիչներին անվանում է «Հայս և Վիրս, պարսպալուս ի վաճառականութիւն մետաքսի և այլոց նիւթոց», ինչպես վկայում է Հ. Ղ. Ալիշանը⁶:

Անտարակույս, հատուկ ուշադրության արժանի է ԺԹ դարի սկզբների (1805—1806) ֆրանսիացի ճանապարհորդ Պյեր Ամեդե Ժոքերի «Ուղեգրությունը», ուր տրված է Վանա լճի շրջապատի նկարագրությունը և նշված է, թե ինչպես 1806 թվականի օգոստոսին վիճակվեց իրեն «ման գալ լճի կղզիները և այցելել վանքերն ու շրջակա քրիստոնեական հնությունները»: Տալով վարագա վանքի մանրամասն տեսությունը, Պ. Ա. Ժոքերը մատնանշում է, նաև, որ այս վանքի «միաբանությունը բաղկացած էր չորս կամ հինգ կրոնավորից», չհաշված վանահորը, ռոմանք հայ, ոմանք վրացի⁷:

4 Վրացերեն բնագրի տարբերակում՝ «մաղրասանները, որը «մահտեսի»-ների աղավաղումը պիտի լինի:

5 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Բ, Երևան, 1936, էջ 17: Նույնի «Վարդապետք հայոց հյուսիսային կողմանց», Թբիլիսի, 1928, էջ 64—65, 221 (վրացերեն): Հմմտ. «Քարթլիս Ծխովրբա» («Վրաց տարեգրությունը»), Բ, Թբիլիսի, 1959, էջ 83, 573 (վրացերեն):

6 Հ. Ղ. Ալիշան, «Միսակամ», Վիեննա, 1893, էջ 413:

7 Ճանապարհորդություն դեպի Հայաստան և Պարսկաստան, կատարված 1805 և 1806 թվականներին, Պ. Ամեդե Ժոքերի. Փարիզ, 1821, էջ 364 (ֆրանսերեն): Հմմտ. Հովն. Հակոբյան, «Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հատ. 2. ԺԹ դարի առաջին բառամյակ (1800—1820), Երևան, 1934, էջ 236:

Քննարկելով Վարազա վանքի միաբանության կազմին վերաբերող Պ. Ա. Ժորեբի ա-սածը, մենք 1940 և 1955 թվականներին կասկած էինք հայտնել այդ մասին և առաջարկել «ումանք հայ, ումանք վրացի» վկայությունը մեկնաբանել «ումանք Հայքից (Հայաստանից), ումանք Վիրից (Վրաստանից)» իմաստով, կամ, ծայրահեղ դեպքում, վերջինների տակ «վրացախոս հայեր» (գուցե և հայադավան վրացիներ) հասկանալ⁸:

Այսպիսի եզրակացության հանգեցրել մեզ հիմք է տալիս, բարեբախտաբար, մեր տրամադրության տակ գտնվող Գևորգ Կա-կաբենց Գորեցու կյանքին ու գործին վերաբերող նյութը:

1740—1765 տարիներին, երբ Վրաստանում, հատկապես Քարթլիի մայրաքաղաք Թբիլիսիում և Կախեթի մայրաքաղաք Թելավիում հրապարակ էր իջել և ստեղծագործում էր հանրածանոթ Սայաթ-Նովան, նույն տարիներին Վասպուրականի Վանա լճի կղզիներին մեկում՝ Կտուց անապատում, անուն է հանում գրականության ասպարե-զում Գևորգ վարդապետ Կակաբենց (Կա-րավենց) Գորեցին 1740—1750 թվականնե-րին:

Գևորգ վարդապետ Գորեցին ստեղծագործում էր երկու լեզվով՝ հայերեն և վրացերեն, օրինակ ունենալով Գրիգորիս Աղթամար-ցուն, որը ստեղծագործում էր երեք լեզվով՝ հայերեն, թուրքերեն և պարսկերեն: Գևորգի ժամանակակից Սայաթ-Նովան ևս հորինում էր իր խաղերը երեք կամ նույնիսկ չորս լեզվով՝ հայերեն, վրացերեն, ադրբեջանե-րեն-թուրքերեն և պարսկերեն, ինչպես նաև վերջինիս հետևորդ Շամշի-Մեխթուն իր բա-նաստեղծությունները հորինում էր երկու լեզվով՝ հայերեն և վրացերեն:

Գևորգ Կակաբենցի գրական գործունեու-թյան մասին որոշ գաղափար կարելի է կազ-մել այն զույգ ձեռագրերի հիման վրա, ո-րոնք պահպանված են Վրաստանի կենտրո-նական ձեռագրատանը (Վրաստանի պետա-կան թանգարանի նախկին ձեռագրական բաժին, ներկայումս Վրացական ՍՍՌ Գիտու-թյունների ակադեմիայի Ձեռագրերի ինստի-տուտ⁹):

8 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Գևորգ Գորեցի՝ ԺԸ դարի ա-ռաջին կեսի վրաց առնանոթ գրողը». «Տե-ղեկագիր Վրաստանի պետական թանգարանի», Ժ. Թբիլիսի, 1940, էջ 90 (վրացերեն, ռուսերեն ամփո-փումով): Նաև մեր «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Գ, Երևան, 1955, էջ 94:

9 Այս հիմնարկության հայերեն ձեռագրերի հավա-քածուն, որը համում է շուրջ 200 միավորի և հավաք-

Գրանցից մեկը, ըստ մեր ցուցակի № 45, Գևորգի ինքնաձեռագիրն է, բովանդակու-թյամբ դավանաբանական բնույթի ժողովա-ծու, գրված վրացերեն և մասամբ հայերեն, երկայուն: Ժողովածուի մեջ տեղ-տեղ մուծ-ված են տաղեր ու ներբողյաններ վրացերեն և մասամբ հայերեն, նաև բազմաթիվ հիշատա-կարաններ վրացերեն (էջ 145, 256, 275, 303, 328, 345, 361, 06, 06—07, 017, 018, 075—076, 079 և այլն), գրված՝ 1740, 1747, 1748 և 1750 թվականներին, որոնցից մեծ մասը 1748-ին է պատկանում: Գրեթե բոլոր հի-շատակարանները պարունակում են ինքնա-կենսագրական տվյալներ, որոնց հիման վրա հնարավոր է կազմել Գևորգի ծննդաբանու-թյունը և որոշ շահով նաև կենսագրությու-նը: Ժողովածուն նկարազարդված-պատկե-րազարդված է, թեև վերին աստիճանի պրի-միտիվ կերպով: Ժողովածուի գրություն և ձևավորման տեղն է Կտուց անապատը:

Մյուս ձեռագիրը, ըստ վրացերեն ձեռա-գրացուցակի № 368, աղթագիրք է, արտա-գրված ոմն Թադա Ղորգանի որդու (Ղոր-դանասշվիլիի) ձեռքով Աստրախանում 1771 թվականին¹⁰:

Երկու ձեռագրերն էլ հիմնականում ընդ-գրկում են 1740—1750 թվականների միջո-ցին Գևորգ Կակաբենցի կողմից թարգման-ված նյութեր հայերենից վրացերեն:

Կակաբենց (վրացերեն Կակաբանթ, այ-սինքն Կաբավենց) ազգատոհմի ներկայացու-ցիչ Գևորգ վարդապետը ծնվել է Քարթլիի (Արևելյան Վրաստանի) հինավուրց Գորի քաղաքում: Նրա ծնողներն են եղել Ավթան-դիլը և Միհրանդուխտը, որոնք ունեցել են, բացի Գևորգից, նաև մի տղա Դավիթ անու-նով և երեք աղջիկ՝ Թինաթին, Խանում և Ռուսդամ, որոնցից վերջինը 1748 թվականի հիշատակարանում հիշվում է իբրև ննջեց-յալ, իսկ մնացածները որպես ամուսնացած:

Վել էր 1921—1939 թվականների ընթացքում մասամբ մեր ջանքերով, դեռևս 1939 թվականին, Համամիու-թենական Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի հանձնարարությամբ մանրամասն ցուցակա-գրեց Մեսրոպ Մազիստրոս արքեպիսկ. Տէր-Մովսիսյա-նը և «Ճուշտագ»-ի իր իսկ ձեռքով մեքենագրած օրինա-կը հանձնեց Հայաստանի Պատմության ինստիտու-տին: Հիշյալ զույգ ձեռագրերի, իբրև վրացատառ գրչագրերի նկարագրությունը, այդ ցուցակի մեջ չմը-տավ, ուստի և դրանց մանրամասն տեսությունը տվինք մենք (տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը):

10 Համա. «Ճուշտագ Վրաստանի պետական թանգա-րանի վրացերեն ձեռագրերի. Թանգարանի ձեռագրե-րի նոր հավաքածու», Ա, Թբիլիսի, 1957, էջ 391—392 (վրացերեն):

հիշատակարաններումն է, այլ բարբառային ձևով՝ «Քէորբը»:

Գևորգ Կալաբենցի ժողովածուն բաղկացած է չորս գլխից:

Առաջին գլխի սկիզբը թերի է, սակայն պահպանված է ամբողջ գլխի ցանկը, որով հնարավոր է դադարափար կազմել նրա բովանդակության մասին, այսինքն կոռհել, որ ժողովածուի սկզբնական մասը հատկացված է եղել Գրիգոր Տաթևացու քարոզներին:

Երկրորդ գլխի սկիզբը պարունակում է նույնպես Գրիգոր Տաթևացու քարոզների շարունակությունը, որին կցված է այսպիսի հիշատակարան. «Ի փառաբանություն մի Աստուծո և ի վայելումն ուղղափառաց՝ Հայաստանյայց Կաթողիկոս Մայր Եկեղեցո մեր Լուսավորչի էջմիածնի դավակների, և թարգմանված է հայերենից վրացերեն ի ձեռն Գորեցի Գևորգ վարդապետի, ի թվականության 436 [=1748]»:

Երրորդ գլխի սկիզբը պարունակում է ճառեր Գրիգոր Լուսավորչից և Ներսես Շնորհալուց, ինչպես նաև Կյուրեղ Աղեքսանդրացուց՝ ընդդեմ բոլոր հերձվածողաց, որոնց (ճառերին) կցված է այսպիսի ուշագրավ հիշատակարան. «Թարգմանված է հայերենից վրացերեն ի ձեռն Գորեցի Գևորգ անարժան վարդապետի, ի վայելումն Հայաստանյայց Եկեղեցու դավակների, որոնք հայերեն շեն հասկանում»: Նշանակում է, որ թարգմանիչը՝ Գևորգ վարդապետը՝ այստեղ ի նկատի ունի վրացախոս հայերին կամ, ծայրահեղ դեպքում, հայադավան վրացիներին:

Վերջապես, չորրորդ (և վերջին) գլխի սկիզբը պարունակում է ճառեր Ներսես Լամբրոնացուց, որոնք «գրի են առնված ի ձեռն Գևորգ անարժան վարդապետի»:

Բացի այս, ժողովածուում պատվավոր տեղ է հատկացված մեջբերումներին Ղազար Զահկեցու Հակաճառությունից («Դրախտ ցանկալի»-ից):

Այսպիսով, պարզ է, որ իր ժողովածուն կազմելիս և հայերենից վրացերենի վերածելիս Գևորգ Կալաբենցը ձեռքի տակ է ունեցել Գրիգոր Լուսավորչի, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Գրիգոր Տաթևացու, Ղազար Զահկեցու, ինչպես և Կյուրեղ Աղեքսանդրացու ճառերը, չհաշված հայ պատմագիրների երկերը:

Սակայն ժողովածուի կմախքը կազմում են Գրիգոր Տաթևացու ճառերը, քաղված նրա «Գիրք հարցմանց»-ից և «Քարոզգրքի» Ամռան հատորից: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ ԺԸ դարում վրաց գրական-գիտական շրջաններում մեծ հետաքրքրություն էր առաջացած դեպի Գրիգոր Տաթևացին, որին լավ ճանաչում էր, և միջի ալոց, վրաց Անտոն Ա կաթողիկոս

Բագրատիոնը: Բացի այս, Տաթևացու «Քարոզգրքը» հատկապես թարգմանվել էր իմերեթում¹⁴, ըստ երևույթի, միանգամայն անկախ Գևորգ Կալաբենցի ժողովածուից:

Ընդ սմին, թարգմանությունները Գրիգոր Տաթևացու երկերից կատարված պիտի լինեն, մեր կարծիքով, ո՛չ թե ձեռագիր մատյաններից, որ անշուշտ կլինեին Կոստյանատի և Վարազա վանքի մատենադարաններում, այլ ըստ տպագիր օրինակների, որոնք Գևորգի գործունեության պահին (1740—1750) առկա էին Կոստանդնուպոլսի հրատարակությունների, օրինակ՝ «Գիրք հարցմանց»-ը՝ 1730 թ.¹⁵, որտեղից (էջ 485—486) բառացի թարգմանված է «Քարոզ վարդապետին» հատվածը (ըստ ձեռագրի էջ 249—251):

Նույն պահին նմանապես առկա էր Կոստանդնուպոլսի 1734 թ. հրատարակությամբ Ղազար Զահկեցու (նույն Ղազար Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, 1737—1751) «Գիրք աստուածաբանութեան, որ կոչի Դրախտ ցանկալի»-ն, որտեղից (էջ 520—530) բառացի թարգմանված է պապականների դեմ ուղղված հատվածը (ըստ ձեռագրի էջ 341—345):

Այլև ասպարեզի վրա էին, մի կողմից, Կոստանդնուպոլսի հրատարակություններով՝ Ներսես Կլայեցու «Յիսուս Որդի»-ն՝ 1724 թ., Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան»-ը՝ 1728 թ., Գրիգոր Լուսավորչի «Յաճախապատում»-ը՝ 1737 թ., և մյուս կողմից՝ Հոռմի հրատարակությամբ՝ Կղեմես Գալանոսի «Միաբանութիւն Հայոց Եկեղեցւոյն ընդ Մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հոռվմայ» ծավալուն գործը՝ 1650, 1658, 1661 և 1690 թ. թ., և, վերջապես, Պաղուայի կամ Վենետիկի հրատարակություններով՝ այսպես կոչված «Դաշանց թուղթ»-ը՝ 1690 և 1695 թ. թ., որոնց նույնպես ծանոթ է Գևորգը, նաև մի շարք այլ գործեր:

Գևորգ Կալաբենցի ժողովածուում դավանաբանական բնույթի նյութերի միջև կան նաև նրա լիովին թե կիսով ինքնուրույն գործեր, որոնք կարծես թե չեն խախտում ժողովածուի ընդհանուր ոգին:

¹⁴ Մեր հոգվածը՝ «Տեղեկագիր Վրաստանի պետական թանգարանի», Ժ, էջ 95 և ծանոթ. 3 նույնտեղ:

¹⁵ Այստեղ տեղին կլինի հիշել, որ այս հրատարակությունից, ցենզուրային սլոյմանների պատճառով, բաց էր թողնված «Ընդդեմ Տաճկաց» հատվածը, որը ուղիղ 200 տարի անց լույս ընծայեց Բարգևե Խալսկոյու Կյուլեսեյանը (հետադարձում Բարգևե Ա աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տան Կիլիկիո, 1931—1935) առանձին գրքով՝ «Եսլամը հայ մատենադարանի մեջ. Ա. Գրիգոր Տաթևացու ընդդեմ Տաճկաց» [«Աղգային մատենադարան», ԺԻԳ, Կիևնա, 1930].

Այս գործերը կարելի է բաժանել երկու խմբի:

Առաջին խումբը տաղերն ու ներբողյաններն են, թվով 8, որոնցից միմիայն երկուսն են հայատառ հայերեն, իսկ մնացած վեցը՝ վրացատառ վրացերեն:

Հայերեն տաղերից մեկը, բաղկացած 2 տունից կամ 8 տողից (էջ 360), նվիրված է Հովհան Ոսկեբերանին, որը հորինված է, ինչպես ստորև (ծան. 21) նշված է, Ղազար Զահեկեցու ներշնչմամբ, եթե ոչ լիովին, գոհակեցու ներշնչմամբ, իսկ երկրորդ տաղը, նև առաջին տունում: Իսկ երկրորդ տաղը, բաղկացած 4 տունից կամ 16 տողից (էջ 016), նվիրված է Հիսուսին:

Երկուսն էլ ստորև հրատարակվում են ըստ ձևագրի:

Վրացերեն տաղերն ու ներբողյանները, որոնք մենք թարգմանել ենք հայերենի, մասամբ տեղավորված են համապատասխան նկարների տակ և հետևյալներն են.

ա. Գրիգոր Տաթևացուն, 3 տող, նկարի տակ (էջ 147):

բ. Հռոմի Սեդեքեստրոս պապին և Գրիգոր Լուսավորչին, նաև Կոստանդին Մեծին և Տրդատ Թագավորին, դարձյալ 3 տող, նույնպես նկարի տակ (էջ 257):

գ. Գրիգոր Լուսավորչին և Ներսես Լամբրոնացուն, դարձյալ 3 տող, նույնպես նկարի տակ (էջ 347):

դ. Վարդա խաչին, 27 տուն=108 տող (էջ 012—015):

ե. Դովասանը վրաց ալբերնի, 37 տող (էջ 144—145):

զ. Հիսուսի կենսագրությունը, 30 տուն=120 տող (էջ 08—011):

Այս տաղ-ներբողյաններից երկրորդը, կասկած չի կարող լինել, ներշնչված է «Դաշանց թուղթ»-ից, որին Գևորգ Կակաբենցը ծանոթ պիտի լիներ 1690 կամ 1695 թվականի հրատարակությամբ, սուրբ տալով նրան¹⁶, մեր կարծիքով, անգիտակցաբար:

Երկրորդ խումբը ճառերն ու քարոզներն են, գրված վրացերեն, որոնք նվիրված են Սուրբ Սարգսին կամ Առաջավորաց պատին (էջ 166—167), Մոզապոլին (էջ 228—231), Հայաստանյայց եկեղեցիների տեսությանը (էջ 302—305), նաև այլևայլ պատմաներին հայ-վրացական և հայ աղվանից փոխհա-

րաբերությանց անցյալից (էջ 72—73, 257, 266—267, 325—326, 327, 353, 355 և այլն):

Այս գործերն ևս մենք բնագրից վերածել ենք հայերենի:

Գևորգ Կակաբենցի ինքնուրույն ստեղծագործության մեջ պատվավոր տեղ է գրավում Վարդա խաչին նվիրված տաղը, որը, իհարկե, միակը չէ հայ գրականության գանձարանի մեջ, ասել է՝ ոչ առաջինն է և ոչ էլ վերջինը¹⁷:

Անկերև է, որ այս տաղը հորինելիս Գևորգ Կակաբենցն օգտվել է նաև անմիջականորեն Վարդա վանքում լսած՝ Վարդա խաչի մասին բանավոր զրույցներից և ոչ թե գրավոր աղբյուրներից, ինչպիսիք են, օրինակ, Թովմա Արծրունու «Պատմության» Դ դպրության ԺԲ գլուխը¹⁸, «Ցասյմա-տուրք»-ի համապատասխան հատվածը¹⁹ և այլն:

Միաժամանակ, զուրկ չէ հետաքրքրությունից այն փաստը, որ Գևորգ Կակաբենցը, վրաստանցի լինելով հանդերձ, անուշադրության է մատնել Վարդա խաչի մասին եղած զրույցի առնչությունը Վարձիի խաչի զրույցի հետ, որն ակտուալ էր համարվում միջնադարյան հայ գրականության մեջ²⁰:

17 Հիշենք ԺԶ դարի տաղասաց Զաքար Լմենցու կամ, որն նույն է, Վարդաբեցու, երբեմնեցու, Գնունյաց եպիսկոպոսի հորինվածը, որ հրատարակել է Ներսես վրդ. Ալիևյանը («Զաքարիա Գնունյաց եպիսկոպոսի տաղերը», «Հանդես ամսօրյա», 1909 թ., էջ 284—285 [«Տաղ Վարդա խաչին և Զաքարիայի Վարդաբեցույ ասացեալ»]): Տյուրինգենի համալսարանի (Գերմանիայում) հայերեն ձեռագրերի ժողովածուում, № 61-ի ներքո, պահպանվել է ոմն «Գեորգեան բան» տաղ Վարդա խաչին, բավական ընդարձակ բովանդակությամբ, էջ 265ա—267ա («Տյուրինգենի համալսարանի ձեռագրերի ցուցակը», կադմեցիկ Ֆրանց Նիկոլաուս Ֆրեկ և Լեոն Գյանդեյսոն, Տյուրինգեն, 1907, էջ 94—95, գերմաներեն): Անորոշ ժամանակվա և անանուն հեղինակի շարականը «Վարդա խաչ» վերնագրով հրատարակել է Մաքս Բրեյլը. Ամստերդամ («Հին և նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ», Վաղարշապատ, 1911, էջ 131—132):

18 «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմության Տանն Արծրունեաց», Ի լոյս էաժ Գ. Պ [առկանեան], Ս. Պ. Բ., 1887, էջ 306—307: Նույնը հրատ. «Հուլիանյան մատենադարան»-ի, ԺԶ, Թբիլիսի, 1917, էջ 498—499:

19 «Ցասմաուրք Տէր Իսրայէլի», «Պատրիարքի օրհնանալիս», հատոր Ի, մասն Ա, Փարիզ, 1930, էջ 94—95 (հայերեն և ֆրանսերեն):

20 Հմմտ. Լ. Մելիքեբ-Քեկ, «Վարդապետը հայոց հուսիսային կողմանց», Թբիլիսի, 1928, էջ 253 (վրացերեն):

16 Հմմտ. Աշոտ Հովհաննիսյան, «Գրվածքներ հայ աղատագրական մտքի պատմության», գիրք պոպին, Երևան, 1957, էջ 79:

ԿԵՎՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԱԿԱՐԵՆՑ ԳՈՐԵՑՈՒ ՏԱՂԵՐՆ ՈՒ ՌԱՃԵՐԸ

Ա

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԸ

[Հովհան Ոսկեբերանին]

1. Ոսկեբերան սուրբ հայրապետ,
Որ Քրիստոսիս աշակերտ.
Գերամարտ մեծ վարժապետ,
Ջամբէ և ինձ քաղցրիկ քո բնա²¹:
2. Արեւծին լուսաստուեր
Ջոր հաւատամբ հոգու գրեցեր.
Վասն հաւատոյ աքսորս կացեր,
Տրուա Քէորքիս բարէխօս լեր:

[Փրկչին]

1. Պետն հրեղինաց առաքեցեր,
Արդանդ մարտու պատրաստեցեր.
Հոգով Սրբով ներգործեցեր,
ՋԱստուած ընդ մարդ միացուցեր:
2. Ի անբանից մսուր եղար
Եւ ի մոգուցն ընծայեցար,
Ի հրեշտակաց փառատրեցար
Եւ ի հովուացն յայտնեցար:
3. Արեւիկան դուռն բացեր,
Երուաղէմ քաղաք մտեր.
Ըզծերունին արձակեցեր,
Պարտից մահու ազատեցեր:
4. Ի Յորդանան մկրտեցար,
Հոգով Սրբովն վկայեցար.
Եւ ի Հօրէն դաւանեցար,
Լոյս աշխարհին անուանեցար:

Բ

ՎՐԱՑԵՐԵՆԻՑ ԹԱՐԳՄԱՆՎԱԾ

ա

ՆԵՐՔՈՂՅԱՆՆԵՐ

1

(Գրիգոր Տաթևացու նկարի տակ)

Կես գիշերին դու ելար, արեւելյան արեգա՛կ,
Պարթևացու դու պարգև, լուսաւորիչ կանթեղի,
Դու՛ վառ դամբար մեծ Արամյան ազգատոհմի...

2

(Հռոմի Սեդրեստրոս պապի և Գրիգոր Պարթևացու,
նաև Կոստանդին Մեծի ու Տրդատի նկարի տակ)

Երեք հարյուր տասնևութ հայրապետներ, որ կնքեցին այս ժողովը,
Ոչ ոք սուտ չկարծի, Աստուծոց էր այս կամքը.
Ասացին՝ միագո՛ւ Երրորդություն, մի բնություն, մի կամք...

3

(Գրիգոր Պարթևացու և Ներսես Լամբրոնացու պատկերի տակ)

Կիլիկիայի Տարսնոնում բազմի՛ր, նրա միտրոպոլիտն ես,
Քո իմաստությունն ու սրբությունը երկնքից է, Աստուծոց,
[Ընդհանրական] հայր ես Հայաստանյայց, լուսավորիչը նրա....

²¹ Այս տունը հիշեցնում է Ղազար Ջահկեցու տա-
լը, նվիրված Հովհան Որոտնեցուն և Գրիգոր Տա-
թևացուն (Գիրք - աստուածաբանութեան, որ կոչի
Իրախտ ցանկալի», Կ. Պոլիս, 1734, էջ 8).

«Մեծըն Յօհան Որոտնեցին վարժապետ,
Սուրբըն Գրիգոր Տաթևացին աշակերտ,
Յորոց շառաւիղեալ Ղազար վարժապետ,
Որ զայս գիրքըս մանկանց Եկեղեցւոյ ետ»:

F

[Տաղ Վարազա խաչիք]

1. Ամեն մի շնչավոր կարոտ է քեզ, լյա՛ռն Վարազա,
կայան հրեշտակաց, ապաստան խաչի.
Քրիստոսը Թաբորի վրա բազմեց, և նրա հաշը՝ քեզ վրա,
Դու՝ տապանն Մովսիսի և Աթոռ մեր Աստուծո:
2. Եկա քեզ երկրպագելու, աշտարակ հաչի,
Քեզ վրա բացվեց դուռը բարձր կապույտ երկնի.
Երբ տասնեերկու լուսավոր մայր-սյուները պատեցին քեզ,
Հոփսիմեն քեզ պահ տվեց կտորը սուրբ հաչի:
3. Ծնկաչոք երկրպագում եմ, համբուրում եմ քեզ դառն արցունքով,
Դու, որ սատանային կռիվ տվիր քո մեծ ուժովն,
Լուսինը կրճեցրեց քեզ կախեց, այստեղ հասցրեց վզովը,
Ֆռանկատանից շնորհ բերիր, հոժարակամ իջար ժայռի վրա:
4. Ո՛ր լեզվով է վայել քեզ գովել, լյա՛ռն Վարազա,
Այն հաշը քեզ վրա բազմեց, որ սուրն է Աստուծո.
Ինձ այստեղից մի՛ վերադարձնիր, թույլ տո՛ւր մնամ մի օր ևս,
Ո՛չ ուտել և ոչ խմել կուգեմ, թո՛ղ որ լիզեմ քո ավազը:
5. Վրաստանից քեզ դիմեցի մեծ սիրով,
Երկար ճանապարհ անցա շատ զրկանքներով.
Հենց որ եկա ու տեսա քեզ, խիստ ուրախացա սրտովս,
Եվ երբ եկա սարի վրա, լցվեցի քո հոգավով:
6. Երեսկ սպանես-չարչարես, միայն քեզնից չհեռանամ,
Ով էլ Քարթլի կգնա, թո՛ղ հետը տանի քո հողիցդ,
Ես այստեղից չեմ գնա, շնորհ պիտ գտնեմ քեզանից,
Թե որ մեռնեմ, ինձ վրա թափեն մի բուռ ավազ քեզանից:
7. Քո ժայռերը նման են Բաբելոնի աշտարակին,
Ոսկով են նկարած գեղեցկատեսիլ եկեղեցիքդ.
Սրանց շուրջը ծաղիկների բուրաստան է՝ քեզանից,
Թվում է՝ դրախտի հինգ աղբյուրներն են հոսում քեզանից:
8. Արժանի է աչքով տեսնել քո ներքևի վանքը,
Ցոթն մեծ զանգակատուն յոթն մեծ եկեղեցիների.
Քառասուն վանական համախմբված անուշ ձայնով երգելիս,
Դալար այգին և պարտեզը շրջակա կալվածի:
9. Խաչածե վանքերն, ասում են, սքանչելի են կառուցված,
Սրանցից մեկում աղոթեց Գրիգորը, որ Պարթևացի է կոչվում,
Այժմ մեծ մենաստան է, հռչակավոր՝ ասում են,
Հարավային կողմում, քեզնից ցած, ձորումն՝ ասում են:
10. Հյուսիսային կողմում Հոփսիմեի գանգի վանքն է,
Արևմտյանն կոչվում է Վանք Շուշանա թագուհու.
Արևելքում դու ես բազմած, քո մեծ մենաստանը,
Մեջտեղը՝ Սենեքերիմի վանքն յոթ եկեղեցուց բաղկացած:
11. Առջևից ունիս բերդ և քաղաք կրկնակի պարիսպներով,
Միջում սքանչելի տուն ու տեղեր տասնումեկ եկեղեցիներով.
Շուրջը՝ դաշտ ու լեռներ վեց հազար գլուխներով,
Առջևից ծովը և նրանում յոթ հարյուր նավ վանքապատկան:

12. Խաչն օրհնել է քո լեռը, ասում են՝ ծաղկած է,
կարմիր-դեղին-հունի գույն, լաջվարդի նման են ասում,
Բարձրաբերձ ժայռերը մարդկանց համար ահարկու,
Մեկը Գալիլեա է կոչվում, խաչի կայան են ասում:
13. Զյունապատ ես, հոտավետ, վարդով զարդարված,
Շրջակա վանքերը ղալամով նկարած.
Քարթլիից եկա, քեզ դիմեցի մեծ հավատքով,
Թե օրը տասն անգամ քեզ մոտ գամ, չեմ կշտանա քո տեսքով:
14. Քո ժայռի տակը թո՛ղ մեռնեմ, արժանացրո՛ւ քո տեսքին,
Մուրազը սրտումս չմնա, այլևս ախ չքաշեմ.
Լուսավորյալ քարերն համբուրեմ, շուտ-շուտ վալ տալով,
Ոչ ոք ինձ չրամբասն, չասեն՝ չտեսավ այս:
15. Ժայռի տակին նստած եմ և երգ եմ ասում հույժ դառն արտասվալից,
Երեսկ երբ կարժանանամ քեզ տեսնելու իմ աչքովս.
Կամ ինչպե՛ս համարձակվեմ ոտնատակ անեմ քո հողը,
Երբ արժանի եղա համբուրել քեզ անարժան բերնովս:
16. Հոփսիսիմե՛ն, ոսկեծնունդ, դու Սուրբ Նինոյի քույրն ես,
Բոյով դու շինար ես, դրախտի վարդի նման ես.
Գորիից եկա այս լեռան վրա, կուզեմ հոգվով ինձ ավետես,
Սրտով այսպես ուրախ եմ, որ դու այստեղ կանգուն ես:
17. Ի՞նչն ինձ սիրով կկշտացնի, քանի որ այստեղ եկա,
Ո՛չ ուտել և ո՛չ խմել կուզեմ, ոչ էլ հեռանամ այստեղից.
Դու, որ Ֆուսկատանից եկար ու բազմեցիր այս տեղում,
Սուրբ Խաչը դրած է ժայռի գլխին այս տեղում:
18. Դու, մեծ Սուրբ Գևորգ, արևելքդ արեգական,
Լուսո պսակ, տկարներին բժշկող.
Հեծյալ անվախ, սատանային կոխ տվող,
Մովից վիշապ հանող, Խորասանի գերիներին ազատող:
19. Լուսավորիչն Գրիգոր, Հայաստանյայց հայրապետն,
Տասնեակու տանջանքներ նա հանձն առավ մեզ համար.
Կուռքերից մեզ ազատեց, երկնավոր Աստվածն ուսուցեց մեզ,
Փրկության ավազանից Երրորդության որդի կոչեց մեզ:
20. Եկեղեցի մեզ կառուցեց մեղքերը քավելու,
Սատանային կոխ տվող, կենդանացնող մեր հոգվոց.
Միածինն իջավ, հետն՝ խորանն լուսո,
Խոզացած արքային վաթսուս հինգ օրում բժշկեց:
21. Նիկիայում ժողով արին նրա կնիքով կնքելով,
Արիստակեսին ուղարկեց մասնակցելու Նիկիայում.
Հավատամքն այնտեղից շնորհեցին մեզ, որով կրոնը հաստատվի,
Հոր համագո խոստովանեցին Քրիստոսին՝ Աստուծով օծյալին:

(Մնացած 22—27 տունները զուտ դավանաբանական բնույթ են կրում և զուրկ են թե՛ պատմական և թե՛ գրական նշանակությունից, ուստի և չենք թարգմանել— Լ. Մ.-Բ.):

[Առաջավորաց պատը]

ինչու՞ է, որ ֆոանդները և հույները հայ-հոյում են մեզ (հայերիս), ասելով՝ մարդու համար եք պաս պահում, [այն] որ Սուրբ Սարգսի պաս է կոչվում [և որն] ուրիշ քրիստոնյաները չունեն. մինչդեռ դուք պահում եք իշապան Սարգսի պասը:

Այսպիսիներին կատասխանեմ նախ. «Կեղծավոր, հա՛ն նախ զգե՛րանդ յականէ քումմէ, և ապա հայեսցիս հանել զշիղն յա-կանէ եղբոր քո» [Մատթ. է 5]: Իրենք պաս կանէ եղբոր քո» [Մատթ. է 5]: Իրենք պաս չունեն, բոլոր պասերն եղծեցին որկրամո-լովթյամբ և ձուկն ուտելով և այլևայլ պիղծ գործողությամբ, և ապա ասում եք, թե մենք մարդու [համար] պաս չենք պահում և նույնիսկ չգիտենք, թե իշապան Սարգսիս ո՞վ է: Ով իշապան Սարգսի պասը պահի, նա ևս տասներեքու առաքյալներից նդով-յալ լինի, և ով էլ այդ կասի ու սուտ կհնարի, նա էլ նդովյալ լինի Առաքելական Սուրբ Ե-կեղեցու կողմից: Կաթողիկոս Սուրբ Եկեղե-ցին Հայաստանյայց [եկեղեցին] է, որ հիմ-նրված է Քրիստոսի վեմի վրա, և այսպիսի անօրինություն նրան [հետևողներին] մըտ-քովն երբեք չի անցնի: Սակայն ե՛կ և նրանց շար լեզուներին համառոտ պատասխան տանք:

Մեր Սուրբ Եկեղեցու սահմանումն այն է, որ պահում ենք շաբաթվա պասը, տոներ չենք տոնում (»), քանի որ պասը մեղքի ողբն է և տոներ հոգու ուրախությունը: Ինչպես հայտնի է, չորեքշաբթի և ուրբաթ օրն երբեք տոն չենք կատարում, եթե Ամենասրբունու տոներ չընկնի, և Մեծ պասին էլ շաբաթից զատ չենք տոնում. սակայն երբ շաբաթն ուտիս ենք անում, որևէ սրբի տոնն ենք կատարում: Այս պատճառով, եթե հինգ օր պաս պահեցինք մեր մեղքերը քավելու համար, որ սրբի տոնն էլ կատարում ենք, նրան միջնորդ ենք հանում Աստուծո առաջ, որպեսզի նրա բարեխոսությունը մեր պասն ընդունելի լինի, և այս մի ամսվա ընթաց-քում ինչ որ մեղք ենք գործել, հինգ օրվա մեր պասով հինգ զույգ նշանով [Աստված] մեզ ողորմություն պարգևի: Ուրեմն պարզ է, որ մարդու համար չենք պահում [պասը], այլ մեզ համար և Աստուծո համար ենք պահում:

Սակայն բոլոր պասերն անունով են ճա-նաչվում, ինչպես Մեծ պասի կյուրակներն Սուրբ Թեոդորոսի, Կյուրեղի, Գրիգորի, Դա-զարի պասեր ենք անվանում և նրանով ենք ճանաչում, որ ի վերջո նրանց տոնն ենք տոնում, ինչպես որ [այս] պասը Սուրբ Սարգսի պաս ենք կոչում:

Այս Սարգիսը Թեոդորոս Կոստանդնուպո-լի թագավորի արքունապետն էր: Եվ երբ պիղծ զրպարտող Հուլիանոսը թագավոր դարձավ, սա (Սարգիսը) թողեց [Կոստանդ-նուպոլիսն] և եկավ Պարսից երկիրը Շապուհ թագավորի մոտ և նահատակվեց Մազան-դարանում Քրիստոսի կրոնի համար: Մենք նրա տոնն ենք կատարում, չենք ճանաչում ձեր ասածը Սարգսի մասին: Մենք նդովում ենք ո՛չ միայն այդ [զրպարտությունը] հի-շատակողին, այլ և հավատացողին ու ընդու-նողին:

Այժմ գանք և տեսնենք, թե այս պասն ի՞նչպես է կոչվում և ինչպե՞ս սահմանվեց այն:

Այս պասը կոչվում է Առաջավորաց: Թեև անտաշ [և] տգետ ցեղերը Սուրբ Սարգսի [պաս] են կոչում, սակայն նշենք, թե ինչու է Առաջավորաց կոչվում: Այս պասը պահեց Ադամը դախատից դուրս գալուն պես. պահեց Սեթն Ադամի մահից հետո: Այս պասը պահում էր Աբելը, որն և մա-տաղ էր զոհաբերում: Ենովքը պահեց հինգ օր իրեն համար: Նոյը պահեց այս պասը տապան մտնելու և դուրս գալուն պես: Աբ-րահամը պահեց, երբ Իսահակին զոհելուց խուսափեց: Կրկին պահեց Աբրահամը Սո-դոմն ու Գոմորը այրվելուց հետո: Պահում էին բոլոր առաջնեկները, երբ հայրը վախ-ճանվում էր: Մովսեսը սահմանեց Իսրայի-լացոց՝ հինգ օր պաս պահել հորթի համար: Հակոբը պահեց, երբ տեսավ, թե ինչպես սանդուղքը ցից դրված հասնում էր մինչ երկինք: Կրկին պահեց, երբ հայտնվեց Հովսեփը: Հովսեփը պահեց այս պասը, երբ արգելանքումն էր: Պահեցին [և] Նինվե-ցիք, [երբ] Հովհան մարգարեի քարոզի շնորհիվ հինգ օր անճաշակ [մնացած] ազատ-վեցին զայրույթից: Եվ կա վկա, որ այս պասին ընթերցվածք չեն կարդում, ո՛չ Հին և ո՛չ Նոր [Ուխտից] և ուրբաթ [օրը] Հով-նան մարգարեից ընթերցվածքն են կարդում: Ուրեմն Սարգսի պաս չէ այս [պասը], այլ [ուրիշ]: Այս պասը որ սահմանվեց, այն ժամանակ ոչ գիր կար և ոչ էլ ընթերցվածք [Ս. Գրքից]: Այս պատճառով մենք ևս չենք կարդում: Իսկ երբ Սուրբ Սարգիսը նահա-տակվեց Պարսկաստանում, [հենց] այս շա-բաթի [միջում] եղավ նրա նահատակու-թյունը, ուստի և այստեղ են կատարում նրա հիշատակությունը (օրը):

Մեր լուսավորիչն՝ Սուրբ Գրիգոր Պար-թևացին [քրիստոնեական] հավատի դարձ-րեց Հայաստանը և վաթսուն հինգ օր քա-րոզեց, և խոզ դարձած արքան (Տրդատ

թագավորը— Լ. Մ.-Բ.) սրանից հետո բուժվեց և բուրդին հրամայեց հինգ օր անճաշակ մնալ: Ահա սա է Հայաստանյայց առաջին պատեր: Այս պատճառով Առաջավորաց [պաս] ենք կոչում²²:

Երկրորդ: Սուրբ Սեղբաստորոսը, որ Կոստանդին թագավորին [քրիստոնյա] դարձրեց և մկրտեց, հրամայեց թագավորին և ամբողջ ժողովրդին հինգ օր պաս պահել: Եվ երբ Գրիգոր [Լուսավորիչը] գնաց Ֆռանկների երկիրը, այս պասն այնտեղ վավերացրին երկոթյան պատրիարքները՝ Սուրբ Գրի-

գորն և Սեղբաստորոսը: Նրանք (Ֆռանկները) թե՛ այս և թե՛ իրենց [պասերը] կորցրին որովայնամոլությամբ, իսկ մենք մերը պահեցինք:

Եվ ի՞նչ կա զարմանալի, որ հայհոյում են [մեզ], երբ նրանք չորեքշաբթին ունին՝ իբր թե առաքյալներից սահմանված: Եվ եթե Մեծ պասի երկու օրն ուսուս ունին՝ իբր Քրիստոսից սահմանված, ի՞նչ զարմանալի բան է, որ մյուս պասերն էլ ուսուս: Ողորմելիները չգիտեն, որ մի ձու և մի ուշաար ուսուսը պասի [միջոցին] միևնույնն է...:

Գ

[Մոազատիկը]

... Թամար թագուհու օրոք մեծ վեժ տեղի ունեցավ վրացիների և հայերի միջև: Այն պահին՝ 1197 թվականին՝ եղավ Մոազատիկ²³: [Եվ] այդ ժամանակն էր հայ իշխան Զաքարիա կոչեցյալը (յուսանցքում ավելացրած է՝ «Այս Զաքարիան Հաղբատումն է թաղված», որ, իհարկե, սխալ է. պիտի լինի՝ Սանահնում— Լ. Մ.-Բ.), որը բարեպաշտ էր և մեծահույս, Թամար թագուհու որդեգիրը²⁴: Եվ այս վեժի պատճառով թագուհին իր պալատականներից մեկին, վրաց ազնվականին, ուղարկեց Երուսաղեմ: Մեկին էլ Զաքարիան ուղարկեց յուրայիններից՝ հայուն: Եվ գնացին սրանք երկոթյան ճշմարտություն պարզելու համար: Եվ այս Զատիկի ճշմարտի և ծուղի ճանաչողը Լուսավորչի կանթեղն

22 «Առաջավորաց»-ը, ըստ մեր տեսության («Հովհաննես Վանական Տավուշեցու անտիպ երկերից», «Պատմադոկ Առաջավորաց պահոցն», «Եղմիածին», 1959 թ. № 6, էջ 35—44, մանավանդ 40—41), պիտի մեկնաբանել ոչ թե «առաջ» բառից, այլ «արդար»-ից:

23 «Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունքի գրոց պատմագրաց», հրատ. Արշակ Տէր. Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 145: Հատուկ գրականությունը այս խնդրի շուրջը՝ Լ. Միքիսեբ-Բեկ, «Մոազատիկի առթիվ 1197 թվականին Քրիստոնեական տեղի ունեցած երկպառակության մասին», «Կոմկասյան պատմա-հնագիտական ինստիտուտի Տեղեկագիր», III, Թբիլիսի, 1925, էջ 49—60 (ռուսերեն): Նույնի «Վարդապետը հայոց հյուսիսային կողմանց», Թբիլիսի, 1928, էջ 238—249 (վրացերեն): Նույնի «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», II, Երևան, 1936, էջ 16—20, 28—31: Նույնի «Հին Թբիլիսիի և հայ-վրացական եկամտական կապերի պատմությունից», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1953 թ., № 3, էջ 154: Նույնի «Միքիսեբ Գոշի անտիպ երկերից», «Եղմիածին», 1959, № 12, էջ 43 և ծանոթ. 10—14:

24 Հավանական է թխամականվածք-ի իմաստով— Լ. Մ.-Բ.:

է²⁵, որ ամենից առաջ ոչ մարդու ձեռքով, Աստուծո հրամանով կվառվի ամեն Զատիկի շաբաթ գիշերը²⁶, Սակայն [Քրիստոսի] գերեզմանն այն ժամանակն էլ (1197 թ.— Լ. Մ.-Բ.) թուրքի²⁷ ձեռքն էր, և նա, որ գերեզմանի վերահսկողն էր²⁸, նկատեց քրիստոնյաների իրարանցումը, հարցրեց քրիստոնյաներին, թե ե՞րբ է ձեռք Զատիկը: Հույները պատասխանեցին, թե Զատիկը այս կիրակի է, իսկ հայերն ասացին, որ այս կիրակի չէ, [այլ] մյուս կիրակի է: Բայց այն վերահսկող թուրքը խելոք մարդ էր: Զրամայեց տաճարում եղած բոլոր կանթեղներն ու մոմերը հանգցնեմ: Փակեց դուռն և իր կնիքով կնքեց ու ոչ ոքի չթողեց ներս, որպեսզի տեսնի, թե ճշմարտությունը ո՞ր ազգի [կողմն] է: Եվ երբ որ օրն անցավ ու մթնեց և կանթեղի վառվելուն էին սպասում, և ժամանակն էլ անցավ ու այն չվառվեց, վերահսկողը հրամայեց իր բոլոր ծառաներին ծեծով, տուրուղմբոցով և հայհոյանքով դուրս

25 «Լուսավորչի կանթեղ»-ի թեման հայ գրականության մեջ, ինչպես հայտնի է արժարժված է՝ սկսած Սիմեոն կաթողիկոսից («Ջամբու»), ապա Պեռն Պոռյանցի («Սոս» և «Վարդիթեր»), Մ. Նալբանդյանի («Կրիտիկա») մոտ, նաև նույն վերնագիրը կրող բանաստեղծություններում՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի, Հովհաննես Թումանյանի, Վահան Թեխյանի, Հովհաննես Երազի և այլոց:

26 Հմմտ. Սմբատ Սմբատյան, «Լուսավորեա»-յի հանդես յԵրուսաղէմ», «Տարազ», 1898 թ., № 14, էջ 247—281:

27 Այստեղ և ստորև մենք «թուրք» ենք թարգմանում վրաց «թաթար»-ն— Լ. Մ.-Բ.:

28 Այս առթիվ Նուբայր Գալստյանը («Համառոտ ակնարկ հայ Երուսաղեմի վրա», «Եղմիածին», 1951 թ., № 4—6, էջ 90 (գրում է. «Ս. Հարություն տաճարին բանալին կգտնվի ժառանգաբար՝ մահ-մեղական որոշ ընտանիքներու ձեռքը, որոնք սահմանյալ ժամերուն կբանան և կգոցեն»):

քշել: Եվ երբ այն կիրակին անցավ և եկավ մյուս կիրակին, որի մասին հայերը ասում էին, թե Զատիկ է, նորից փակեցին դուռն ու կնքեցին, և շաբաթ երեկոյան տասներորդ ժամին, երբ ժամասացություն էին կատարում, նկատեցին, որ կանթեղն, առանց մարդու ձեռքը նրան մոտենալու, վառվեց: Մեծ ուրախություն ընկավ հայերի և մանավանդ թուրքերի մեջ, որոնք ուրախացած էին, որ այս սքանչելիքը տեսան և գովաբանում էին հայոց հավատը և պախարակում հույներին, որոնց կեղծ և ստախոս էին անվանում: Եվ այս բոլոր եղելություններ տեսան թամար թագուհու [ուղարկած վրացադավան] մարդը և Զաքարիա իշխանի [ուղարկած հայադավան] մարդը, որոնք վերադարձան [Վրաստան] և հաղորդեցին թագուհուն: Եվ թագուհին ևս խիստ գովեց հայ ցեղը: Եվ մեծ խրախճանք ու պարզեցություն սարքեց հայ իշխանը, և [բոլորն] էլ ավելի հաստատուն մնացին հայոց ճշմարիտ հավատի մեջ: Այս հին

դեպքը որ նշեցի, սա տեղի ունեցավ հայոց 545 (ուղիղ՝ 646=1197— Լ. Մ.-Բ.) թվականին:

Այժմ նոր բան ասեմ, որ մեր օրոք եղավ: Երբ վրաց քրոնիկոն էր 417 [=1729], ապրիլի 6-ին շեղավ վրացոց Զատիկը և մեր Մաղկազարդը. իսկ մեր Զատիկն էր ապրիլի 13-ին: Օսմանցիք գրաված ունեին Քարթլին: Եվ ինչպես վերագրյալ [դեպք]ում, [այժմ էլ] հույները ստվեցին: ...Այս [բոլորը] գրեցի նրա համար, [որպեսզի] ուլ որ այն ժամանակ [վա պատմությունը] ծանոթանա, տեսնի և համոզվի: Աստվածաշնչի վերջումն էլ գրված է, [այն օրինակում], որ Հեթում թագավորն է գրել, որ նրա օրոք ևս եղել է Մաղկազարդի: Այսպիսի բան արավ այն անիծյալ Իրինան²⁹: Ո՛չ հույնի մեղքն է և ո՛չ էլ հայի: Երկուսն էլ անմեղ են: Մեղքն Իրինայինն է, որը նախանձով շեղեց [հույներին] և ինքն էլ շեղվեց:

b

[Հայաստանյայց եկեղեցիները]

Ասում ենք, որ բոլոր առաքյալների միջև ամենից առաջ մեր Բարդուղիմեոս առաքյալը շինեց Անձևացյաց երկրում, որ այժմ Շատախ են կոչում, [եկեղեցի] հանուն Աստվածածնի, որը հետագայում Ս. Գրիգոր [Լուսավորիչ] իսկուց քանդել ու [նրա տեղը] կառուցել մեծը, բայց չբանդեց ու կողքին մի ուրիշ եկեղեցի կցեց, որն այժմ էլ մեծ վանք է: Մինչդեռ թաղեոս առաքյալի [կառուցած] եկեղեցիներին հաշիվ չկա: Իսկ Գրիգոր Պարթևացու օրոք եկեղեցիներն թիվն ավելի ևս բազմացավ: Սուրբ Գրիգորը շինեց էջմիածինն ու Հովսիսիմի վանքը, և Գայանեն ու Շողակաթը, Սուրբ Կարապետը՝ Քուրդաստանում և Կտուց անապատը քաղաք Վանի ծովում, որտեղ ես եմ գտնվում ու գրում եմ այս գիրքը, [նաև] շինեց Ուշթիլիսան³⁰:

²⁹ Խոսքը բյուզանդական կայսրուհի Իրինայի կամ Երինեի (Երանուհու) մասին է, որի օրոք (787 թ.) գումարված Նիկիայի երկրորդ տիեզերական ժողովը վերականգնեց պատկերահարգությունը: Տե՛ս Արխատակես եպիսկ. Սեդրակյան, «Հայաստանյայց եկեղեցու պատկերահարգությունը. Պատմական տեսություն, մասն Ա», Ս. Պ. Բ., 1904, էջ 36 և այլն: Մաղաֆիա արքեպիսկ. Օրմաճյան, «Ազգապատմություն», Ա, էջ 904—906:

³⁰ Այսինքն՝ Բագրևանդի Հովհաննավանք— Լ. Մ.-Բ.:

³¹ Այսինքն՝ կաթողիկ Կղեմես Գալաթոսը և նրա ստվար երկասիրությունը՝ «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայոյ, հատ. Ա—Բ. Հոտմ, 1650, 1658, 1661 և 1690:

Սրանից հետո ներսես Մեծը հինգ հարյուր վանք և անապատ շինեց: Ինչպես Կղեմեսն³¹ է վկայում, Սուրբ Ներսիսի օրոք Հայաստանում 2040 վանք է եղել: Եվ դրանից հետո էլ, որքան թագավորներ ու կաթողիկոսներ էին գահ բարձրանում, բոլորն էլ շինում էին: Բագրատունիք Անի քաղաքի շրջակայքը լցրին եկեղեցիներով: Ինչպես գրված է, Անի քաղաքում հազարից մեկ պակաս³² եկեղեցի է եղել: Եվ Սենեքերիմյանք Վան քաղաքի շրջակայքում [կառուցին] Աղթամարի մեծ վանքը, որն այս ծովի մեջն է: Եվ Վարդապատրիկը շինեց հազար (") եկեղեցի հանուն Սուրբ Ստեփանոսի: Ռուբինյանք ևս Կիլիկիայի երկրում [շինեցին եկեղեցիներ], որոնցից շատերն այս օր էլ կանգուն են և շատերն էլ ավերված: Եվ Վաչագան Աղվանից թագավորն ու նրա իշխանները Գյանջայի երկիրն ու Դաղստանը լցրին եկեղեցիներով, որոնցից են հռչակավոր վանքերը Սղնախում³³, Գանձասարն ու Ամարասը, և Սուրբ Նղիշե առաքյալի գերեզմանն ու վանքը: Եվ Փոքր Հայաստանում³⁴ Հաղբատն ու Սանահինը և շատ ուրիշները [կառուցեցին], որ անհնար է թվարկել:

³² Ուշեցի է առել՝ հազար և մեկ—Լ. Մ.-Բ.:

³³ Այսինքն՝ Արցախ-Ղարաբաղում—Լ. Մ.-Բ.:

³⁴ Այսինքն՝ Հյուսիսային Հայաստանում կամ, որ նույնն է, Կորիկյանց Հայաստանում (Զաքարյան կամ, ավելի ճիշտ ասած, Խոսրովյան Հայաստանում)—Լ. Մ.-Բ.:

Հապա նրանց (հունադավաններին — Լ. Մ.-Բ.) եկեղեցիներին հետ համեմատած մի՞թե քիչ են մեր եկեղեցիները: Իսկ եթե ասում են, որ մենք [եկեղեցիներ] չունինք, դա այն պատճառով է, որ [մեր եկեղեցիներին] մի մասն ավեր է և մյուսն էլ թուրքերի ձեռքին է³⁵: Հապա նրանց եկեղեցիներինց ավելի շատ է ավերվածը և թուրքերի կողմից գրավվածը: Հետևապես նրանք առավել ևս

չունին [եկեղեցիներ]: Սակայն Հովհան Դամասկեցին³⁶ հեռու է[ր] Հայաստանից, և Հայոց երկիրը չէ[ր] տեսել, և այնպես էր կարծել, որ [հայերս] եկեղեցիներ չունինք: Իսկ եթե շտեմանելու պատճառով է, որ չէ[ր] հավատում, որ եկեղեցիներ ունինք, հետևապես անհավատ մարդ է եղել: Չէ՞ որ՝ ոչ ոք Աստուծուն չի տեսել, սակայն հավատում ենք, որ Աստված կա:

9

[Այլևայլ պատումներ]

ՔԱՂՎԱՄՔՆԵՐ

1

Գարրիի վրաց միտրոպոլիտը տասնհինգ եպիսկոպոսներով եկավ Պարտավ (բնագրում՝ Բարդա — Լ. Մ.-Բ.) մեր [հայոց] Բարգեն կաթողիկոսի և Զաքարիա Աղվանից կաթողիկոսի մոտ, և նշովեցին երկու բնություն ասող[ներ]ին ու Քաղկեդոնի ժողո-

վը³⁷: Հապա այնպես եք կարծում, որ միմիայն մենք [հայերս] չընդունեցինք: Ուրեմն ազգ[եր]ի եպիսկոպոսապետներից է նշովված Քաղկեդոնի ժողովը և ո՛չ թե միմիայն հայերից:

2

Ինքնագլուխ մի[ակ] կաթողիկոսը նստում է Հայաստանում, և նա օծում է Աղվանից թագավորին ու կաթողիկոսին և վրաց թագավորին ու կաթողիկոսին (՝), քանի որ աղ-

վանները Թագեոս առաքյալի աշակերտից են բրիստոնյա դարձել, իսկ վրացիք՝ Սուրբ կույս Նինոյից:

3

Երբոր Սուրբ Գրիգորն ու Տրդատ թագավորը Ֆռանկների իրկրից վերադարձան, եկավ Դաղստանի Գեղրովան թագավորը և ավերեց Վրաստանն ու 20 000 գերի տա-

րավ³⁸: Հենց որ Տրդատ թագավորն ու Սուրբ Գրիգորը այս իմացան, շատ նեղացան և թագավորը 40 000 զորք ուղարկեց [նրանց օգնության]:

4

Եթե կնոջ ձեռքով մկրտվելը հետևանք էր անելանելի [դրուժյան], հապա սուրբ և երանելի Նինոն ինչո՞ւ չմկրտեց վրացիներ-

ին..., այլ մարդ ուղարկեց Սուրբ Գրիգորի մոտ և խնդրեց, որ նա քահանա տար նրանց (վրացոց) մկրտելու համար³⁹:

35 Տե՛ս վերև 27-րդ ժանոթագրությունը:

36 Հունադավանության այլու է գրում (վախճ. 749—750 թ. թ.), որի երկասիրությունները հայտնի են թե՛ վրացերեն (Կարճ. Կեկելիձե, «Օտար հեղինակները վրաց հին գրականության մեջ», «Թբիլիսիի պետական համալսարանի Տեղեկագիր», VIII, էջ 156—158; Նույնի «Վրաց հին գրականության պատմությունը», I, ք. տպ., Թբիլիսի, 1941, էջ 627—629 և թե՛ հայերեն (Գ. Զարեմանյան, «Մատենադարան հայկական թարգմանությունների նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 575—580):

37 Այստեղ պատմական դեպքերն ու աշխարհագրական տվյալները շփոթված են, քանի որ խոսքը վերաբերում է 506 թվականին կայացած ժողովին Դվինում

և ո՛չ թե Պարտավում: Բացի սրանից, Զաքարիա Աղվանից կաթողիկոսը հայոց Բարգեն և վրաց Գարրիի կաթողիկոսների ժամանակակիցը չէր:

38 Այստեղ, անկասկած, նկատվում է մեր հեղինակի ծանոթությունը Զենոբ Գլակի պատմության հետ, գուցե հենց Կոստանդնուպոլսի 1719 թվականի հրատարակությամբ («Գիրք պատմությանց երկրին Տարոնոյ, որ կոչի Զենոբ», էջ 24. հմմտ. Յովհան Մամիկոնեան, «Պատմութիւն Տարոնոյ», հրատ. Աշոտ Արքաճախյանի, Երևան, 1941, էջ 129), որ հիշված է «Թագաւորն հիւսիսոյ... Գեղուհոն»:

39 Այստեղ մեր հեղինակը ցուցաբերում է ծանոթություն Մովսես Խորենացու Պատմության Բ գրքի 86 գլխի հետ, որի ներշնչմամբ էլ գրել է այս տողերը: